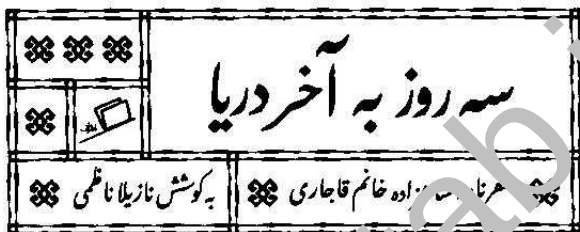

سفرنامه‌های قدیمی زنان (۲)

سرشناسه:	ناظمی، نازیلا، ۱۳۵۰-، گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور:	سه روزه آخر دریا: سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری / به کوشش نازیلا ناظمی؛ ویراستار زهره ترابی
مشخصات نشر:	تهران: اطراف، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	۱۵۰ص.
فروست:	سفرنامه‌های قدیمی زنان؛ ۲.
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۶۱۹۴-۱۱-۲
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
عنوان دیگر:	سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری به مکه.
موضوع:	سفرنامه‌های ایرانی — قرن ۱۳ق.
رده بندی کنگره:	۹۱۵/۳۸۰۴۵۳ DS۲۰۸/۲۳۴۸
رده بندی دیویی:	۹۱۵/۳۸۰۴۵۳
شماره کتابشناسی ملی:	۵۴۸۵۹۹۵

سفرنامه‌های قدیمی زنان (۲)

سه روزه آخر دریا

ناظمی، نازیلا

سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری

ویراستار: زهره ترابی
بازبینی نهایی متن: فاطمه ستوده
دبیر فنی: محمدرضایریچی
طراح جلد: هدی آیت
چاپ: کاج - صحافی: نمونه
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۱۹۴-۱۱-۲
چاپ اول: ۱۳۹۸، ۱۰۰۰ نسخه

همه حقوق چاپ و نشر این اثر برای «نشر اطراف» محفوظ است. هرگونه تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر (چاپی، صوتی، تصویری، الکترونیکی) بدون اجازه کتبی ناشر ممنوع است. نقل پرش‌هایی از متن کتاب با ذکر منبع آزاد است.

تهران، خیابان گل‌نپی، خیابان شهید ناطق‌نوری، کوی رضاییک، پلاک ۹.

تلفن: ۲۲۸۵۵۲۴۷

Atraf.ir

فهرست

۲۱	نسب نامه و اذن حضرت والا
۲۷	فصل اول: بی تا شان بود
۴۹	فصل دوم: قطعه ای از جہنم
۷۹	فصل سوم: عمارت روی ناف حوا است
۹۵	فصل چهارم: نه صدای شتری و نه تعال عبی
۱۳۰	حاشیه ابوالقاسم عماد الممالک بر سفرنامه شاهزاده خانم

مقدمه

ساموئل گرین بنجامین، اولین سمیوئلیکا در ایران در زمان ناصرالدین شاه، در کتابش درباره‌ی زنان ایرانی می‌نویسد: «اگر عجلانه قضاوت و نتیجه‌گیری شود که زنان ایران عقب افتاده، بی‌اطلاع و نادان هستند، اشتباه محض است، آن‌ها گرچه تحصیل کرده و آشنا به تمدن غربی نیستند ولی به هیچ وجه کودن و احمق هم نیستند و در امور اجتماعی و سیاسی کشور نفوذ دارند و در پشت پرده خیلی کارها با مشارکت و مساعدت آنها می‌گذرد. فقط نفوذ زنان ایران آشکار و ظاهر نیست و خارجی‌ها در نظر او این آشنایی از آن مطلع نمی‌شوند. مثلی است معروف که می‌گویند «از صاحب خانه نباید ترسید، بلکه از عواملی که این صاحب قدرت را تحریک می‌کنند و پشت سر او هستند باید وحشت داشت.» در ایران وضع چنین است و زنان در دربار و مواضع قدرت نقش مؤثر ولی پشت پرده را دارند. گذشته از این،

استعدادهای بسیاری در اندرون‌ها و داخل حرمسراها وجود دارد: زنانی که در موسیقی، شعر، نقاشی، قلاب‌دوزی و در عین حال سیاست و دیپلماسی به مرحله‌ی استادی رسیده‌اند. سیاست‌بازی، انتریک و اعمال نفوذ در ایران به مقدار زیاد، بستگی به نقشی دارد که زنان در آن بازی می‌کنند.

تصویر ما از زنان دوره‌ی قاجار چیست؟ زنانی که از کمترین میزان آزادی‌های اجتماعی برخوردار بودند، در شمارش فرزندان خانواده هم به حساب نمی‌آمدند، سوادآموزی برایشان حرام بود و نمی‌توانستند بدون همراهی مردان سفر کنند. اما پژوهش‌های انجام شده درباره‌ی زندگی زنان و چگونگی نظم آن‌ها در آن دوره، نشان می‌دهد، زنان آن‌قدر جامعه‌گریز نبوده‌اند و برای حفظ هویت مستقل با حفظ حرمت و شرافت خود تلاش‌های بسیار کرده‌اند. حتی در جریان‌های سیاسی همگام و گاه جلوتر از مردان به پا شده‌اند. شورش زنان در بلوای نان در دوره‌ی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، رنه‌ی روشنی از آگاهی و حضور زنان در جامعه است. این نوع حرکت‌ها فقط مخصوص زنان طبقه‌ی متوسط و پایین جامعه‌ی ایران نبود. زنان درباری نیز با تمام محدودیت‌ها قدم‌های مثبت و مهمی برای بهبود وضعیت زنان برداشته‌اند. بعضی شاهزاده خانم‌های قاجار علاوه بر داشتن سواد، با نویسندگی هم اشتغال داشته و آثار ارزشمندی به جای گذاشته‌اند.

جسارت زنان دوره‌ی قاجار اعم از عامی و درباری وقتی خدایان را نشان می‌دهد که می‌فهمیم بعضی از این زنان خلاف عرف جامعه، به سفر و دیدار بدون همسرهای دور و دراز شده‌اند. این‌که زنی بدون محارم سفری یک‌ساله را آغاز کند و رهبری خدمه و همراهانش را به دست گیرد، موضوعی نبوده که مردان دوره‌ی قاجار با آن به آسانی کنار بیایند. این زنان

جسور نه تنها به سفر رفته‌اند، بلکه به کاری مهم تر دست زده‌اند: روزنامه‌ی سفر یا سفرنامه نوشته‌اند.

سفرنامه‌های زنان معمولاً با خاطره‌نگاری همراه است. بسیار پیش می‌آید هنگام شرح ماجرای عبور از شهری، اتفاقی در گذشته‌ی دور را یاد آورده و بازگو می‌کنند که گاه دردآور و گاه باعث دلشادی است. شاید بتوان گفت، روزنامه‌نویسی‌ها برای زنان باسوادِ درباریِ مجالی برای بروز احساسات و اندیشه‌های پنهان بدون شرم و نگرانی بوده است. آنان طنزهای سبک‌ها، شمنی‌ها، دلتنگی‌ها، حسرت‌ها و آرزوهای برباد رفته و یا رازهای پشت دیواری حرمسراها را چنان در قالب واژگانی ساده و گاه آمیخته با طنز بیان می‌کنند که باورش سخت به نظر می‌رسد. در بیان حوادث سفر نیز چنان دست می‌زنند که مخاطب گمان می‌کند لحظه به لحظه‌ی سفر همراهشان بوده است. از همین روست که سفرنامه‌های زنان قاجار را می‌توان منابعی معتبر و کامل برای بررسی شرایط زندگی اجتماعی زنان ایرانی در یکی از تلخ‌ترین دوران تاریخ ایران دانست.

سفرنامه‌نویسی در ایران سابقه‌ی طولانی دارد اما از دوران صفویه یادداشت‌ها و وقایع‌نویسی‌ها تحت تأثیر سفرنامه‌نویسان خارجی که به ایران بسیار سفر می‌کردند، دگرگون شد. برخورد نزدیک با اروپاییان به بسیاری‌شان برای طراحی و تحقیق در هنر و معماری و بررسی اوضاع و احوال ایران، به سفرهای پرمخاطره می‌رفتند، نگاه نویسندگان و وقایع‌نگاران و حتی شعر و دیگر هنرمندان را به سفر تغییر داد و سفرنامه‌نویسی، سنتی جدی شد؛ سنت و عادت مطلوبی که در دوره‌ی قاجار به اوج خود رسید و سفرنامه‌نویسی یا به اصطلاح آن روزگار روزنامه‌نویسی، سبک و شیوه‌ی نگارش خاص خود را در ادبیات فارسی به دست آورد.

با فاصله گرفتن از دوران صفویه، سفرنامه‌ها در قالب و موضوع تنوع پیدا کردند؛ گزارش سفرهای خارجی، سفرهای داخلی، سفر به عتبات عالیات شامل کربلا، نجف، کاظمین و سامرا و بالاخره گزارش سفر حج. البته تعداد گزارش‌ها و سفرنامه‌های حج و پس از آن عتبات عالیات نسبت به دسته‌های دیگر خیلی بیشتر است. سفر به حج و عتبات سفری پرزحمت و خطرناک بود که معمولاً نزدیک یک سال طول می‌کشید و آن‌چه در این سفرنامه‌ها نوشته می‌شد، دایرةالمعارفی بود از تجربه‌های گران بها برای رانندگان مسافران و منبع با ارزشی برای مورخان و جغرافی‌دانان و جامعه‌شناسان آینده.

به نظر می‌آید این نویسندگان، با نیازهای مردم به خوبی آشنا بودند و درک درستی از مخاطبان خود داشتند؛ چرا که اغلب آن‌ها بدون آشنایی با فنون ادبی، چنان با مهارت پای ردا، سان‌گویی می‌گذارند و مخاطبان را جذب خود می‌کنند که باورس دشوار است.

حاجیه شاهزاده خانم

کتابی که در دست دارید، تنها ماجرای یک سفر زیارتی نیست، بلکه داستان یک زندگی است. زندگی یک زن درباری که ایمان ناپیدا را آشکار می‌کند. نام او را نمی‌دانیم، چون در تمام کتاب هیچ‌وقت نام او را به نام خطاب نمی‌کنند، اما براساس نوشته‌ی خودش از اصل و نسبش به خوبی می‌توانیم. او دختر شاهزاده مبارک میرزا، نوه‌ی شاهزاده محمود میرزا و نوه‌ی فتاح‌الدین شاه قاجار است و از سمت مادر نوه‌ی نادرشاه افشار محسوب می‌شود. زنی است باسواد، آشنا به شعر و ادبیات، هنرمند و قطعاً زیبا؛ چون آوازه‌اش به ناصرالدین شاه می‌رسد و در پانزده سالگی به نامزدی شاه درمی‌آید. این

نامزدی به انجام نمی‌رسد و آن‌طور که خودش می‌نویسد «بغض بزرگان مانع گردیده». پس از سه سال نامزدی به هم می‌خورد و شاهزاده خانم در سن هجده سالگی به دستور ناصرالدین شاه به عقد عمادالملک، حاکم جاه و چند ساله‌ی بسیار ثروتمند و معتبرتون و طبس در می‌آید. پس از چند سال دشمنی‌های زنان دیگر عمادالملک و مرگ دو برادرش و دلتنگی‌های شاهزاده خانم او را به عزیمت به مکه و عتبات مصمم می‌کند. خودش در این باره می‌نویسد «به التماس خدمت سرکار عمادالملک عرض کردم که در رحم من کنی، وقت است وقت. چون معزی الیه هم پیرو شکسته شده بودند و نهایت اسرار من داشت و جدایی من خیلی برایشان ناگوار بود، از راه بزرگ منشور که که نوازی که شیوه‌ی ذات حمیده صفات است، نمی‌خواست دلی شکسته را بشکند. در ظاهر اذن مرخص و در باطن به توسط تمام مردم ممانعت می‌فرمود. لذا از شدت دلتنگی گوش به حرف ناصحین نمی‌توانستم کرد.»

به هر صورت، شاهزاده خانم اذن فراز همس می‌گیرد و با تعداد اندکی همراه، در ۲۱ شعبان ۱۳۰۳ هجری قمری (۹ خرداد ۱۲۶۵) طبس را برای یک سال به قصد عتبات و سپس مکه تران می‌کند. از همان آغاز سفرنامه می‌فهمیم راوی زنی باسواد و نکته‌سنج و تیزبین است، که تمایلی به زیاده‌گویی ندارد. هر چند ثروتمند و سرشناس است اما با او همان می‌کند که با دیگران. «از شدت گرما مثل ماهی بی‌آب می‌طپیم. خود و تمام مردم نزدیک است هلاک شویم. هم ریگ است، هم کویر. ماه جابر گرمسیر بی‌آب میان کویر نمک، شنیدن کی بود مانند دیدن.»

آنچه بر سر این مسافران در مسیر طبس تا قصر شیرین می‌آید، به هیچ وجه قابل مقایسه با مشکلات خارج از مرز ایران و ادامه‌ی راه در دریا

نیست. تعدی و غارت کاروان زائران و اهانت و حمله به ویژه به زنان و شیعیان، خطرات و سختی‌هایی بوده که زائران خانهای خدا باید به جان می‌خریدند. شاهزاده خانم در سرحد ایران و عثمانی، یعنی سرحد ایران و عراق امروزی، با راهزنان ایل چلابی روبه‌رو می‌شود. طایفه‌ای که از نظروی دزدی و غارت کاروان‌ها برای آن‌ها موضوعی عادی و بدون خجالت است.

زائران آن روزگار از دوراه می‌توانستند به حجاز برسند، دریا و جبل. برای عیبت اریق کشتی، زائران پس از رسیدن به بغداد یا موصل یا سامرا با کشتی‌های سرحد خود را به بصره می‌رساندند. سپس با کشتی بزرگ‌تر وارد خلیج فارس می‌شدند. برخی از کشتی‌ها که از خط ساحلی حرکت می‌کردند، نوسی در برشها داشتند، پس از آن وارد اقیانوس هند می‌شدند و با دور زدن شبه جزیره عربستان و عبور از تنگه‌ی باب‌المندب خود را به بندر جدّه می‌رساندند. بار دیگر در راه بر کجاوه می‌شدند و به مکه و مدینه می‌رفتند.

مسیر جبل از کوفه در جنوب عراق آغاز می‌شد و از نجد می‌گذشت. این مسیر که در متون تاریخی به «راه زیبد» یا «درب زیبد» نیز نامیده شده، کوتاه‌تر اما پرخطر بود و زائران با مشکلاتی مانند کم‌آبی، گرما و ناامنی‌های برآمده از غارتگری اعراب بدوی ساکن در میان راه روبه‌رو می‌شدند. این مسیرها که گذشتن از آن‌ها حتی برای مردان قوی به سبب سختی و طاقت‌فرسا بود، همان خط سیری بود که شاهزاده خانم مسلمانان بایست از آن عبور می‌کردند. بنابراین سفرنامه‌ی شاهزاده خانم با ویران به کشتی و سپس در راه بازگشت که از مسیر جبل اتفاق می‌افتد، رنگ و بویی دیگر پیدا می‌کند. ازدحام مسافران و به گِل نشستن‌های مکرر کشتی و بدتر از همه مرگ و میر زائران و انداختن اجساد به دریا تا حمله‌ی راهزنان به

کاروان در راه جبل، چنان دقیق و شفاف توسط شاهزاده خانم توصیف شده که می‌توان تمام آن وقایع را بسیار واضح در ذهن مجسم کرد. استفاده‌ی درست و به موقع مؤلف از شعر، ضرب‌المثل و طنز و ذکر وقایع تاریخی با نثری ساده و روان را باید از جمله دلایل جذابیت سفرنامه دانست.

ویژگی‌های سفرنامه

در آخرین صفحه‌ی سفرنامه، یادداشتی به قلم ابوالقاسم عمادالممالک پسر محمدباقر عمادالملک به همسر شاهزاده خانم به تاریخ ۱۳۱۷ هجری وجود دارد که در آن به تاریخ می‌کشد این سفرنامه، روزنامه‌ی سفر حاجیه شاهزاده خانم به مکه‌ی معظمه است که به قلم خود شاهزاده خانم نوشته شده است. از سویی در انتهای سفرنامه آمده که این نسخه به دستور شاهزاده خانم توسط میرزا محمدعلی موسوی به تاریخ ذی‌قعدة ۱۳۱۷ هجری قلمی شده است. با توجه به تأکید شاهزاده خانم در برخی صفحه‌های سفرنامه و دستخط ابوالقاسم عمادالممالک مشخص است که اصل سفرنامه توسط شاهزاده خانم و در طول سفر نوشته شده اما بنا به دلایلی در سال ۱۳۱۷ هجری، چند سال پس از درگذشت همسر شاهزاده خانم، کاتبی به نام میرزا محمدعلی موسوی، نسخه‌ی اولیه را به دست میرزا شاهزاده خانم رونویسی می‌کند. بنابراین باید توجه کرد تاریخ آغاز سفر ۱۳۰۳ هجری و تاریخ پایان آن یک سال بعد در ۱۳۰۴ هجری است و رونویسی از متن اصلی در ۱۳۱۷ هجری اتفاق افتاده است.

یکی از ویژگی‌های سفرنامه‌ی شاهزاده خانم حاشیه‌نویسی‌هایی است که با توجه به شباهت خط، بایست توسط ابوالقاسم عمادالممالک، پسر همسر شاهزاده، نوشته شده باشد و بنابراین اهمیت بسیاری دارد. در این

حاشیه‌ها اطلاعات بسیار کامل و دقیقی درباره‌ی شهرهای نام‌برده در متن آمده که نه تنها ارزش این سفرنامه را چند برابر می‌کند، بلکه منبع و مأخذ مفیدی برای آشنایی با موقعیت و تاریخ و اسامی قدیمی شهرهایی است که در مسیر این سفر قرار گرفته‌اند. به دلیل اهمیت این حاشیه‌ها، محل ارجاع آن‌ها را با اعدادی مجزا از اعداد پانویس در متن و داخل پرانتز مشخص کرده‌ایم و توضیحات را انتهای کتاب آورده‌ایم.

روسی تصحیح

سفرنامه پیش‌رو یکی از اولین سفرنامه‌های زنان قاجاری است که در دست داریم. با این میان در فهرست سفرنامه‌های زنان دوره‌ی قاجار یک سفرنامه‌ی دیگر متعلق به شاهزاده مهرماه خانم، دختر فرهادمیرزا و ملقب به عصمت‌السلطنه به سال ۱۲۵۸ قمری وجود دارد که تاریخش به پیش از این سفرنامه بازمی‌گردد. بنابراین سفرنامه‌ی شاهزاده خانم از لحاظ قدمت در مرتبه‌ی دوم قرار دارد.

این کتاب بر اساس نسخه‌ی خطی سه‌ریامه‌ی شاهزاده خانم به شماره‌ی ۱۸۴۲۲ با عنوان «روزنامه‌ی سفر» موجود در بخش نسخ خطی کتابخانه‌ی ملی ایران استنساخ، تصحیح و در چهار فصل تنظیم شده است. چون نام «روزنامه‌ی سفر» عنوانی تکراری و مورد استفاده‌ی بسیاری از سفرنامه‌هایی از این دست بوده است، «سه‌روزه آخردیا» را برای کتاب برگزیدیم. این سفرنامه پیش از این تصحیح و منتشر نشده است، بنابراین در تصحیح به متن اصلی وفادار مانده‌ایم و جز افزودن سجاوندی‌های ضروری و نشانه‌گذاری‌های لازم هیچ تغییری در کتاب داده نشده است. گفتنی است تمام نکته‌های ضروری در پی‌نوشت توضیح داده

شده‌اند و برای آشنایی خوانندگان با واژگان و اصطلاحاتی که امروزه از یاد رفته‌اند و یا کمتر استفاده می‌شوند، این واژگان را با توضیح کامل به همراه اعلام و فهرست نام‌ها انتهای کتاب آورده‌ایم.

در پایان باید از همکاران نشر اطراف که امکان چاپ این کتاب را فراهم کردند، تشکر و قدردانی کنم. برای آنان از خداوند سلامتی و توفیق روزافزون مسئلت دارم.

نازیلا ناظمی

زمستان ۱۳۹۷